

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Het wonderlijke, onbegrepen mysterie van de markt: over coöperatie als kern van de economie

Volgens de standaardbenadering in de economie, die circelt rond schaarste, competitie en eigenbelang, is immoreel gedrag in feite economisch-rationeel. De mens moet echter niet worden getypeerd vanuit een tekort, maar vanuit een rijkdom, een overvloed aan mogelijkheden, die hem in staat stelt tot creatieve interrelationaliteit. De kern van de economie wordt dan coöperatie of, nog iets scherper, cocreatie: gezamenlijk maken mensen meer dan ieder afzonderlijk. We hebben geen economie om elkaar wederzijds als het maar even kan een poot uit te draaien, maar om elkaar in staat te stellen tot (mens)waardige participatie.

door *Gouert Buijs*

De auteur is bijzonder hoogleraar politieke filosofie en levensbeschouwing aan de Vrije Universiteit Amsterdam en doceert filosofie van de economie aan de Faculteit Economische Wetenschappen en Bedrijfswetenschappen van dezelfde universiteit.¹

WAAROM HEBBEN WE EIGENLIJK EEN (MARKT)ECONOMIE? Tegenwoordig is het nogal in de mode om mensen te zien als per ongeluk ietwat verder doorontwikkelde dieren en om in dier voege het menselijk gedrag te beschrijven, te verklaren en zelfs enigszins te normeren ('aapjes werken samen, dus mensen mogen dit ook best doen'). Maar met economie wordt deze redeneringslijn al direct vrij lastig. Tenzij we onze definities heel erg oprekken, moeten we nuchter constateren dat dieren geen economie hebben. Natuurlijk, zij houden zich ook in leven. Hun basale behoeften wor-

den vervuld. Maar toch is het hebben van een economie iets typisch menselijks. Waarom eigenlijk?

ECONOMIE VAN DE SCHAARSTE?

In hun poging om het verschijnsel economie te verklaren, vliegen economen vaak als vliegen op stroop af op het begrip ‘schaarste’. Aan de hand van dit begrip wijdde Heertjes *De kern van de economie* middelbare scholieren decennialang in het vak economie in. Met deze insteek wordt de economie primair een domein waarin mensen keuzes maken, en de economische wetenschap wordt een keuzewetenschap. Op zichzelf is dit een heel zinvolle benadering. We moeten immers inderdaad elke dag opnieuw keuzes maken. Tegelijk is dit echter een curieuze benadering. In deze probleemdefinitie van de economie zit een grote hoeveelheid bijna puberaal charmig verborgen. Het is de definitie van de pruilende lippen, van het grote kind dat opstandig constateert dat hij meer had willen krijgen, maar dat iemand hem dat kennelijk wreed onthoudt. Op de achtergrond van deze definitie zit een bepaalde karakteristiek die het westerse bewustzijn indringend (maar gelukkig niet uitsluitend) heeft bepaald: een weerstand tegen de ons gegeven wereld. Een van de verleidingen die ons steeds weer bespringt is een radicaal denken vanuit het ontbrekende, alsof de wereld ons alleen maar opzadelt met tekorten. Een vreugdevolle verzoening met de wereld zoals die is valt ons zwaar. We zouden dat een ‘gnostische’ trek kunnen noemen in ons bewustzijn, een soort fundamentele onvrede met het gegeven bestaan (de gnostiek is een religieuze mentaliteit die stelt dat de wereld geschapen is door een boze godheid, en daarmee inherent verkeerd is). In onze ziel botst een typisch christelijke, vreugdevolle dankbaarheid voor het bestaande (wat Charles Taylor de ‘beaming van het alledaagse leven’ noemt) met een krampachtige krenterigheid die met name in de moderne tijd leidt tot een voortdurend meten, wegen en tellen om zo lang mogelijk de wereld veel en veel beter te maken dan ze kennelijk is. Van die krenterigheid is de economische wetenschap zoals ze zich in de afgelopen twee eeuwen heeft ontwikkeld, de exponent – met in toenemende mate het begrip schaarste in de hoofdrol. Alsof bij de schepping van de wereld schraalhans keukenmeester was.

De meeste mythen over de oorsprong van de mensheid plaatsen de mens juist in een situatie van oorspronkelijke overvloed, geen schaarste. In het Bijbelse scheppingsverhaal bijvoorbeeld wordt de mens geplaatst in een hof waarin van alles te genieten is. Natuurlijk, zal de econoom zeggen, ook Adam moest kiezen welke vrucht hij wanneer zou eten, en dus: schaarste, en dus: economie. Ook Adam kon niet alles tegelijk.

Daarin ligt echter niet de diepste reden waarom wij een economie heb-

ben. Als we onze vergelijking van mens en dier nog even voortzetten, valt op dat mensen wel heel bijzondere dieren zijn (zo bijzonder dat je je kunt afvragen of de benaming ‘dier’ wel geschikt is en of we de mens niet veel beter vanuit ‘het hogere’ kunnen interpreteren dan vanuit ‘het lagere’, eerder dus vanuit zijn typisch menselijke mogelijkheden dan vanuit zijn dierlijke bepaaldheid). Terwijl een mensbaby na een jaar nog nauwelijks in staat is zich voort te bewegen, heeft een leeuwenwelp op die leeftijd al met krachtige slagen en meesterschap zijn eerste antilopes gedood en verorberd. Maar gek genoeg is voor een leeuw, toch de koning der dieren, daarna de lol er eigenlijk wel af. Zijn jong verworven meesterschap ontwikkelt zich niet meer. Hij ligt voornamelijk nog wat te luieren in de zon. Had hij een geest, dan zouden we het leeuwenbestaan toch alleen maar als geestdodend kunnen karakteriseren (ook al kan onze romantische machodwaasheid ons zomaar doen verlangen een leeuw te zijn, maar wee ons als we het echt zouden zijn). In de kern is er niet veel aan, aan zo’n leeuwenleven. Je ziet ze op plaatjes, in documentaires en in de dierentuinen dan ook maar zelden lachen. Dit terwijl het voor de mens na dat eerste levensjaar eigenlijk nog moet beginnen!

Arnold Gehlen heeft in een beroemde studie daarom wel gesproken over de mens als een ‘Mängelwesen’.² Daar zit wel wat in, maar het klinkt toch weer even krenterig als het begrip ‘schaarste’ bij economen. De mens wordt volgens deze visie gekarakteriseerd door een tekort, omdat hij zo’n lange tijd van zijn leven hulpeloos en kwetsbaar is. Om dat akelige tekort op te vangen, aldus Gehlen, heeft een mens instituties nodig, zoals een staat, of ook een economie – alles compensatie van frustratie, omdat we nu eenmaal geen leeuw, koe of pantoffeldiertje zijn.

BASIS VAN DE ECONOMIE: CREATIEVE INTERRELATIONALITEIT

Alles bijeen genomen lijkt ‘schaarste’ me een weinig vruchtbare inzet

Het begrip ‘schaarste’ lijkt me een weinig vruchtbare inzet om het verschijnsel ‘economie’ te begrijpen

om het verschijnsel ‘economie’ te begrijpen. De beroemde rede *Over de waardigheid van de mens* van de renaissancefiguur Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) geeft daartoe mijns inziens een veel betere ingang. Luister hoe hij de

Schepper het woord laat richten tot de net geschapen Adam, de mens:

‘Ik heb u midden in het heelal gezet, opdat ge van daaruit gemakkelijker alles rondom u zien kunt wat er in de wereld is. En We hebben u niet he-

mels of aards, niet sterfelijk of onsterfelijk gemaakt, opdat ge als een vrij en soeverein kunstenaar uzelf boetseert en modelleert in de vorm, die ge verkiest. Het staat u vrij naar het lagere, het dierenrijk te ontaarden; maar ge kunt u ook verheffen naar het hogere, het goddelijk rijk door eigen wilsbeschikking.’

Hier wordt de mens niet getypeerd vanuit een tekort, maar vanuit een rijkdom, een overvloed aan mogelijkheden. Dat lijkt me empirisch juist. Het is verbluffend ons te realiseren wat een samengebalde bundel creativiteit we in de armen nemen als we een baby optillen. Moeiteloos kan de baby Chinees, Swahili, Papiamento of zelfs Nederlands leren (afhankelijk slechts van de omgeving). En misschien is hij wel muzikaal of schuilt er in haar een wiskundetalent. Misschien kan zij goed jagen, hij goed vissen en kan een derde goed filosofie bedrijven – wie zal het zeggen? Het op- en openbloeien van een kind is elke keer opnieuw een adembenemende verassing. Met iedere nieuwgeborene is er weer een geheel nieuw begin, merkt Hannah Arendt in navolging van Augustinus op (en ze gebruikt hiervoor het woord ‘nataliteit’).

Eén ding is wel duidelijk: wil echt het volle potentieel van een jong talent tot wasdom komen, dan zal hij of zij zich erop toe moeten leggen, er tijd in investeren. Niemand wordt geboren als goede jager, als goed filosoof, als kundig boekhouder of als wijze manager. De grote creativiteit van de mens realiseert zich alleen door tijd, leren en oefening.

Daarbij stuiten we als vanzelf op de oorsprong van de typisch menselijke economie: de een kan iets wat een ander niet kan en omgekeerd. Ervaring leert dat ieder mens in één ding goed kan zijn, sommige in twee, heel zelden iemand in drie. Karl Marx, de scherpzinnige filosoof die zoveel zaken net niet goed gezien heeft, kleunt ook hier mis. Het ideaal van de communistische samenleving is volgens hem dat een mens ’s morgens kan vissen, ’s middags jagen, ’s avonds filosoferen.³ Maar dat zou betekenen dat niemand ooit ergens echt goed in wordt, dat niemand ooit meesterschap realiseert! Het unieke creativiteitspotentieel van de mens gaat dan verloren in de veelvuldigheid van de alledaagse beslommingen. De noodzakelijke oefentijd nodig voor het ene fragmenteert over het vele. De pluraliteit van mensen versukkelst, de samenleving wordt flets en eenvormig. Laat dan liever de één een echt goede jager worden, de ander een echt goede visser, een derde een echt goede filosoof. En laat deze drie mensen vervolgens elkaar dienen met de resultaten van hun dooroefende creativiteit. Precies daarvoor heeft de mensheid – eigenlijk van meet af aan – dat typisch menselijke ‘ding’ ontwikkeld dat we ‘economie’ zijn gaan noemen. Het gespecialiseerde creativiteitspotentieel van de mens vraagt om een economie.

Een economie wordt ook echt van meet af mogelijk gemaakt door een ander, minstens even fundamenteel kenmerk van de mens, namelijk zijn interrelationaliteit. Laat me deze term toelichten. Hoe verbluffend creatief ook, elke baby moet wel als een hulpeloos bundeltje uit de wieg gehaald worden en aangekleed worden – door anderen, die dat ‘zomaar’ doen. Van meet af aan wordt de individuele creativiteit zo geweven door en ingeweven in een web van relaties. Sterker nog: zonder fysiek en psychisch voedende relaties verkommert de mens vrijwel direct. De creativiteit is daarom inherent verbonden met wat ik zou willen noemen ‘interrelationaliteit’ (ik gebruikte de term hiervoor al even). Ik kan alleen ‘ik’ zijn omdat er eerst een ‘jij’ en een ‘wij’ is. Ik kan alleen mijn talent ontwikkelen omdat en voor zover anderen hun talent ontwikkelen en wij samen tot afstemming en uitwisseling van de resultaten van die creativiteit komen. Zoals gezegd: precies hierom hebben mensen een economie (en dieren niet)! Niet vanwege de krenterigheid van de Schepper of – zo men liever seculier wil spreken – vanwege de gebrektheid van Het Zijn (en dus vanwege de schaarste), maar vanwege de interrelationele creativiteit die typerend is voor het mens-zijn. Die interrelationaliteit betreft overigens ook dat schenkende Zijn zelf, de schepping, de natuur, de kosmos (hoe men het ook noemen wil): zij zijn verweven met de aarde – en die verwevenheid verplicht ons aan de aarde en vergt respectvolle omgang met al wat ons zo royaal gegeven is en gegeven wordt.

Wat is dan een economie? Mijn voorstel is om economie als volgt te omschrijven: *het dynamische spel van coöperatieve relaties gericht op het respectvol wederzijds bevorderen en uitruilen van een rijke variëteit aan creativiteitsresultaten, zodat mensen van elkaars talenten kunnen genieten*. De economie als wetenschap is dan die wetenschap die bestudeert hoe mensen met elkaar samenwerken, tot creatie komen van zaken die passen bij de talenten van de een en nodig zijn voor of in trek zijn bij anderen en daarom

De kern van de economie is coöperatie of, nog iets scherper, cocreatie: gezamenlijk maken mensen meer dan ieder afzonderlijk

in de intermenselijke relaties waarde blijken te hebben. De kern van de economie is daarom coöperatie of, nog iets scherper, cocreatie: gezamenlijk maken mensen meer dan ieder afzonderlijk. ‘De kern van de economie’ is: $1 + 1$ is meer dan 2 – een wonderlijk, welhaast feestelijk mysterie! En voor zover

de erkenning van iemands creativiteit, iemands bijdrage aan het samenleven, wezenlijk is voor iemands besef van waardigheid, kan men stellen dat mensen een economie hebben om de waardigheid van de mens, van ieder

mens, binnen de samenleving te realiseren. We hebben geen economie om elkaar wederzijds als het maar even kan een poot uit te draaien, maar om elkaar in staat te stellen tot (mens)waardige participatie.

Dit is makkelijk opgeschreven, maar impliceert in feite een vergaande amendering van de economische wetenschap zoals die zich in de afgelopen twee eeuwen heeft ontwikkeld. Die wetenschap is geleidelijk ten prooi gevallen aan de gnostisch-theoretische abstractie van de schaarste en de abstractie van de zogenoemde homo economicus, de voortdurend zijn eigen belang maximaliserende theoretische constructie waarmee men zo makkelijk modellen kan maken maar die tegelijk een empirisch-heldere kijk op de realiteit van de economie blokkeert. De aanduiding van de economie als domein en wetenschap van de menselijke samenwerking betekent een majeure empirische wending van de economische wetenschap (die ze in feite al volop gemaakt heeft, maar theoretisch nog niet echt verwerkt heeft). Vreemd is het allerm minst – zou ook niet kunnen voor een empirische wetenschap. Kijk om u heen: het eerste het beste bedrijf dat u binnenstapt waar twee mensen werken is een samenwerkingsverband. Internationale economie is niet anders dan een vorm van samenwerken. Zo is eindeloos door te gaan. Overal gonst en bruist het van samenwerking. Een economische wetenschap die zich paradigmatisch groepeerd rond coöperatie en cocreatie kan eindelijk weer eens een empirische wetenschap worden (in plaats van bijvoorbeeld een neoliberale ideologie)!

En de verbijsterende implicatie is onontkoombaar: al eeuwenlang ‘werkt’ de economie, voor zover ze werkt, eerder *ondanks* dan *dankzij* de economische wetenschap. Het creatief-coöperatieve leven is sterker dan de individualistische winstmaximaliseringsleer. De tragiek is bovendien dat de economische wetenschap zo veel rijker begonnen is dan de latere abstracties ons willen doen geloven – luister maar, lees maar...⁴

DE VADER VAN DE COCREATIE: ADAM SMITH

Naast bijvoorbeeld de Bijbel, Pico della Mirandola, Calvijn en Martin Buber is een grote inspiratiebron voor de zojuist gegeven analyse van de kern van de economie de vader van de economische wetenschap zelf, Adam Smith, met zijn boek *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (we hebben er niet eens zijn eerdere *Theory of Moral Sentiments* voor nodig, hoewel dat wel helpt bij de interpretatie van het latere werk). Economen lezen hem zelden. Als ze het zouden doen, zouden ze verrast zijn. De revolutie die Smith in zijn boek voltrekt is niet dat hij voor het eerst naar de economie kijkt als een min of meer samenhangend systeem. Nee, de echte revolutie is dat hij economie zo tracht te begrijpen en te organiseren dat

niet koningen of rijkeluiszoontjes nog rijker worden dan ze al zijn, maar zo dat ieder mens, uit alle lagen van de bevolking ('the different ranks of the people') in waardigheid kan participeren en zo ook mee kan delen in het resultaat. Precies daarom begint zijn boek met arbeidsdeling! Het is door de 'division of labour' dat mensen in staat zijn welvaart te creëren, oftewel door de goede organisatie van hun onderlinge samenwerking.

En wat is het achterliggende principe? Het is het vermogen dat mensen hebben om dat wat ze gemaakt hebben – het creativiteitsresultaat – onderling uit te wisselen. 'Niemand zag ooit een hond een faire en afgewogen uitwisseling tot stand brengen van het ene bot voor het andere met een andere hond', aldus Smith. Mensen hebben echter behoefte aan samenwerking en uitwisseling en hebben duizenden mogelijkheden om elkaar tot hulp te zijn.⁵

Als we in lijn met Smith de economie definiëren als de sfeer van de coöperatie en coöperatie, dan is volstrekt duidelijk dat dit primair betrekking heeft op mensen in een robuuste, volwassen zelfstandigheid die elkaar over en weer echt iets te bieden hebben, tegen een stootje kunnen, risico's nemen, hun neus kunnen stoten, kortom, mensen die zich bewust zijn van hun eigen waardigheid. Ze zijn niet afhankelijk van elkaars 'goedwillendheid' of 'liefdadigheid' maar presenteren zich, op een markt, aan elkaar als mensen die echt over en weer iets te bieden hebben. 'Give me that which I want, and you shall have this which you want.'⁶

Smith was zich indringend bewust van een paradox in de organisatie van de samenwerking. Je kunt de samenwerking zo efficiënt organiseren en het werk zo specialiseren dat hele groepen mensen alleen nog maar volstrekt geestdodend werk doen en hun waardigheid en fiere zelfbewustzijn dreigen te verliezen.⁷ Dan is de overheid nodig om, onder meer door het verzorgen van onderwijs, de creatieve vermogens van mensen levend te houden! Let wel: hier spreekt de zogenaamde vader van het moderne kapitalisme.

Smiths werk is te zien als een originele poging om Pico's nadruk op creativiteit te verbinden met Calvijn en achter Calvijn met de achterliggende christelijke traditie met haar geheel eigen viering van het coöperatieve karakter van menselijke relaties. De kern van die visie, bijvoorbeeld bij vroege kerkvaders en bij Thomas van Aquino, is dat samenleven inderdaad altijd samen-leven is. Dat betekent niet dat mensen geen eigen handelingsruimte hebben, of geen eigen bezit, of geen eigen belang mogen nastreven, maar wel dat het belang van de ander altijd onderdeel is van mijn eigen belang. Als ik daarvan kan uitgaan, kan ik in goed vertrouwen economisch handelen. Calvijn bijvoorbeeld spreekt vanuit deze achtergrond op een heel verfrissende manier over de economie. Mensen zijn heel verschillend, met heel verschillende talenten, aldus Calvijn. Daarom hebben ze elkaar nodig en zijn ze zelfs voor elkaar geschapen. De markt is de plaats waar

die heel verschillende talenten bij elkaar komen. Ze stelt mensen in staat elkaar met hun talenten te dienen. De markteconomie is daarmee voor Calvijn (in de samenvattende woorden van Biéler), primair een ‘uitdrukking van de solidariteit tussen mensen’, niet een arena voor de maximalisering van de eigen winst.⁸ Bij lezing van Adam Smith is het altijd goed om te bedenken dat hij stamt uit een calvinistisch milieu in het calvinistische Schotland. Wie Smith primair schildert als ‘an enlightened life’ begrijpt weinig van zijn nadruk op coöperatie, van zijn opkomen voor de ‘kleine luyden’, van zijn poging een participatie-economie te ontwerpen, waarin niet rijke afkomst of feodaal-vorstelijke structuren, maar de individuele inzet van gewone mensen door middel van arbeid het hart vormt.⁹

CONTOUREN VAN EEN INTERNE KRITIEK VAN DE ECONOMIE

Ik ga, ongetwijfeld met de lezer, even aan de andere kant van mijn zojuist opgetuigde bootje hangen. Maak ik economie niet veel te lievig? Ben ik een verlaat product van de flowerpowergeneratie? Al dat gewauwel over coöperatie en cocreatie? Op wat voor Elysische eilanden leeft deze auteur? Heeft hij ergens wat kranten gemist? Heeft de auteur bijvoorbeeld niet gelezen dat twee farmaceutische bedrijven (Janssen-Cilag en Sandoz) zestien maanden lang in onderlinge afspraak de introductie van een beter en goedkoper pijnstillend medicijn hebben tegengehouden om hun winstmarges te beschermen? ‘Dat is de echte economie, meneer!’ zal de lezer zeggen. Of weet hij niet hoe uitzuigend inkooporganisaties (waaronder nogal eens onze eigen lieve supermarkten als Albert Heijn of Jumbo) omgaan met toeleverende boeren? Dat is nog weer heilig vergeleken met wat zich internationaal afspeelt. En dan noemen we nog niet eens de kredietcrisis en alles wat daarbij aan het licht kwam over immoreel gedrag van banken en bankiers.

Waarom ik opteer voor een geheel andere beschrijving van economie, is

Volgens de standaardbenadering in de economie, die cirkelt rond schaarste, competitie en eigenbelang, is immoreel gedrag in feite economisch-rationeel

precies om deze redenen! Immers, volgens de standaardbenadering in de economie, die cirkelt rond schaarste, competitie en eigenbelang, is immoreel gedrag in feite economisch-rationeel. Dan moet er altijd een externe morele code bij gesleept worden om ‘goed economisch gedrag’ een beetje in toom te

houden. In de zojuist geschetste benadering daarentegen zit de moraliteit in het hart van de economie (zoals dat bij Smith het geval was). Wie de coöperatie tussen mensen kapotmaakt, is in mijn benadering economisch-

dwaas, niet rationeel. Met de hiervoor geschetste benadering kan verkeerd genoemd worden, wat verkeerd is – niet onbelangrijk!

Juist zo kunnen we een aantal kernproblemen van economische ontsporing in beeld krijgen. Waar de ruilrelaties tot knechtende, uitbuitende afhankelijkheidsrelaties worden, is de economie ontspoord. Waar de ene mens voor de andere puur een productiemiddel is, en niet een creatieve-coöperatiepartner, is de economie ontspoord – dat geldt uiteraard ook in globale verhoudingen. Waar arbeid zo georganiseerd is dat mensen niet meer het besef hebben dat ze waarde toevoegen in het interrelationele web van betekenis, en dus erkenning voor hun werk moeten missen, is de economie ontspoord. Waar grote groepen, zowel nationaal (werkloosheid) als internationaal ('global poverty'), buiten de cocreatieve netwerken gestoten worden, zodat de socioloog Zygmunt Bauman zelfs van 'wasted humans' spreekt, is de economie inhumain ontspoord.¹⁰ 'We' hebben als mensheid en als mensen een economie om gezamenlijk onze waardigheid te verhogen, niet om die geweld aan te doen.

Maar dat betekent niet dat de markteconomie inherent pervers is! Of dat ondernemerschap en commercie intrinsiek immorele activiteiten zijn! Felle kritiek op de ontsporing van de markt wordt krachteloos en zelfs hypocriet als ze voortkomt uit of uitloopt op een (in feite nog sluiks door Marx geïnspireerde) kritiek op markt, commercie, ondernemingszin *per se*. Kritiek dient juist perspectief te bieden op een positieve, erkenning gevende participatie in de markteconomie. Daarom: lang leve de cocreatieve ondernemer! Driewerf hoera voor een empirisch-adequate economische wetenschapper! Chapeau voor de coöperatieve bankier (om het even of die bij Rabobank, ING of JPMorgan Chase zit – als ze er zitten)!

Een belangrijk subthema in de economie als coöperatiewetenschap, en het noemen van de bankiers hiervoor duidt dit al aan, is natuurlijk de rol van geld, als zeer zinvol middel om zowel de onderlinge ruil als toekomstige creativiteit te faciliteren. Maar waar geld wordt losgepeld uit deze functies en een eigen rol gaat krijgen, ontspoord een economie. Dan gaan we over van een vrije markt naar wild kapitalisme – een hemelsbreed verschil.

DE (GOEDE) MARKT IS GOED, MAAR NIET ALLES WAT GOED IS, IS MARKT

De hier ontwikkelde benadering van een interne kritiek op het ideologisch verwrongen standaard economische denken, is heel anders dan een benadering waarin de markt als een soort natuurgegeven wordt gedefinieerd in termen van geld en eigenbelang, waar we dan een aantal andere sferen van moeten afschermen omdat nu eenmaal 'niet alles te koop is'. Michael Sandels boek, prachtig op zichzelf, volgt dit spoor: 'What money can't buy.'¹¹

Gemakkelijk blijven we dan in de zojuist al aangeduide atmosfeer steken waarin de economie en het economische in een in essentie moreel verdachte hoek geplaatst worden, maar dat zij dan zo, er is niets aan te doen. Of men vervalt in wat Jon Van Til in zijn boek over civil society ‘sectorchauvinism’ genoemd heeft, iets wat men nogal eens aantreft bij allerlei maatschappelijke organisaties en bewegingen: mijn werk is moreel beter dan het jouwe.¹² De markt is dan moreel verdacht, vaak de staat ook, maar het zijn dan de activiteiten van burgers in spontane, niet-markt- en niet-staatverbanden die ons de morele redding brengen. Het is moreel beter om voor Greenpeace op de Arctic Sunrise te varen dan bij Shell te werken aan de verduurzaming van de olieproductie (omdat Shell nu eenmaal sowieso verdacht is), enzovoort. Dit lijkt me een weinig heilzame weg.

Veelbelovender lijkt het me om vast te stellen dat mensen in heel verschillende relaties tot elkaar staan, die elk hun eigen normativiteit kennen en allemaal moreel goed kunnen functioneren (maar ook moreel fout). De interrelationaliteit is een zeer gediversifieerde interrelationaliteit. Inderdaad, er is veel meer dan de markt. Waarom eigenlijk?

Als we de economie definiëren als de sfeer van de cocreatie en coöperatie, dan is, zo merkten we eerder al op, duidelijk dat dit primair betrekking heeft op mensen in hun robuuste, volwassen zelfstandigheid. Maar dan is ook direct duidelijk dat niet iedereen daar op elk moment voluit in kan meedoen, en sterker nog: niemand kan dit voortdurend zijn. Zelfs de meest robuuste mens blijft intrinsiek kwetsbaar. Bij velen is die kwetsbaarheid om diverse redenen dringender. Karl Marx maakte al onderscheid tussen de sfeer van de productie en de sfeer van de reproductie; met die laatste sfeer doelde hij op de sfeer waarin mensen klaargestoomd dan wel opgelapt worden voor de productie. Met wat meer nuance en wat positiever gestemd, en bovendien wat minder gedacht vanuit een idee dat alles om productie draait, kan men de volgende ‘maatschappelijke sferen’ onderscheiden, die corresponderen met menselijke capaciteiten en behoeften. Men kan ze dus zowel toewijzen aan de individuele mens als er, vanwege de interrelationaliteit, de contouren in zien van verschillende maatschappelijke domeinen.

1. Er zijn mensen die nog niet toe zijn aan de gelijkwaardige coöperatie. Deze sfeer van het ‘nog niet’ zouden we de sfeer van de *procreatie* kunnen noemen, oftewel de sfeer van opvoeding en onderwijs. Mensen hebben, gezien de verbluffende hoeveelheid creatieve mogelijkheden, tijd nodig om hun eigen creatieve vermogen te ontdekken, te ontwikkelen en uit te testen hoe deze het best interrelationeel ingevoegd kunnen worden zodat ze ook echt toegevoegde waarde hebben voor anderen.
2. ‘Nu even niet!’, zo barstte manager Sjors uit, enkele jaren terug in een

Cup-a-Soupreclame. Naast de sfeer van de creatie en de procreatie, is de sfeer van de *recreatie* essentieel. Het is de sfeer van de onderbreking, de pauze. Niemand kan zich voortdurend voluit geven in de sfeer van de creatieve coöperatie. Dit kan nu eens individueel zijn, maar ook allerlei gezamenlijke activiteiten van mensen zijn recreatief – en dienen dus geen hoger doel dan wat in de activiteit zelf zich voltrekt. In het oude Israël werd deze recreatie zelfs collectief in de tijd gemarkeerd, de sabbat (letterlijk: stoppen, pauzeren, rusten).

3. De sfeer van het ‘niet in staat’: door ziekte of handicap kan men niet participeren in het spel van creatieve coöperatie. Dit zouden we de sfeer van de *paracreatie* kunnen noemen: men staat er (tijdelijk) naast. Het is duidelijk dat dit zo kort en zo klein mogelijk gehouden moet worden. In principe heeft ieder mens mogelijkheden die ingeweven kunnen worden in het geheel van relaties. Juist het gegeven dat economische participatie ook een dragend element is van iemands besef van eigenwaarde, vergt een voortdurende uiterste inspanning om iedereen een plaats te geven. Hier kan men ook het spook van de werkloosheid plaatsen. Een kernopgave voor een coöperatieve samenleving is dan ook om het werk zo vorm te geven dan wel te verdelen dat niemand structureel aan de kant staat.
4. De sfeer van de *creatieregulatie*, oftewel de politiek. In deze sfeer wordt van enige afstand gekeken naar wat mensen in al die duizenden creatief-coöperatieve transacties doen en wat de *overall* uitkomst daarvan is. Kan iedereen meedoen? Gebeurt alles eerlijk? Zijn de uitkomsten dusdanig dat de bijzondere prestatie beloond wordt, maar de algehele interrelationaliteit ook in de beloning doorklinkt (met andere woorden: dat ieder die meedoet sowieso een menswaardig inkomen heeft)? Enzovoort, enzovoort. Hier gaat het om rechtvaardigheid.
5. De sfeer van de *metacreatie*, oftewel de reflectie en het debat. De sfeer van de cocreatie, hoewel intrinsiek betekenisvol voor mensen, kan toch ook richtingloos zijn. We maken heel creatief iets, maar is dat iets ook goed? Voor wie, voor wat is het goed? Is het in een wat verder gaande betekenis ‘zinvol’? En zijn de regels die we opstellen wel de goede regels? We dienen, zowel individueel als gezamenlijk als samenleving, regelmatig en goed gefaciliteerd onszelf de ‘big questions’, de grote vragen van zin en rechtvaardigheid, te stellen.
6. Er komt voor ieder van ons een dag dat het niet meer gaat. De tijd is op of de energie neemt af, en men kan niet meer actief aan het cocreatieve proces deelnemen. Men komt dan in de sfeer van de *postcreatie*. Opnieuw geldt dat hier zeer zorgvuldig mee omgesprongen dient te worden, gezien het existentiële belang in onze samenleving van participatie

in de cocreatieve sfeer (die we ‘economie’ noemen). Zo ergens, dan is hier maatwerk vereist in plaats van een arbitraire leeftijdsgrens van 65 of 66. Tegelijk dient de sfeer van de postcreatie een sfeer te zijn van respect en erkenning voor het werk dat eerder verricht is.

In al deze sferen gaan de ruilverhoudingen die centraal staan in de sfeer van de creatieve coöperatie niet op. De interactie is anders geaard (zoals terecht gezien door Sandel in zijn al genoemde boek).

MARKTWERKING: VOOR EN TEGEN

De discussie over ‘marktwerking’ in de achterliggende jaren krijgt tegen de achtergrond van de positie die ik hiervoor heb ontwikkeld een ander gezicht. Ik kan hier maar heel kort iets aanstippen. Hoe liep de discussie op hoofdlijnen? Ongeveer zo: we moeten nu eenmaal accepteren dat er in onze samenleving een sfeer is, genaamd ‘de markt’, waarin alles draait om geld, maximalisatie van productie en winst, een sfeer waarin een harde afrekencultuur heerst en waarin ‘efficiency’ de kille, ijzeren grondwet is. Kijk, zegt vervolgens de ene partij, die efficiency en resultaatgerichtheid moeten we ook hebben in het onderwijs, in de zorg, in de sfeer van de woningcorporaties. Die non-profitsferen zijn in handen van luie donders die vooral geld verkwisten. Maar kijk dan toch, zegt de andere partij, dit zijn heel andersoortige sferen, waarin productiviteitsstijging en efficiencyverhoging kapotmaakt waar het in deze sfeer om gaat. Geen ‘marktwerking’ dus.

De basale gedachte in de discussie is dat er systemen bestaan die automatisch, vanuit zichzelf, goed zijn en goed doen, en systemen die automatisch kwaad zijn en kwaad doen. Alsof ‘overheid’ altijd goed is, en ‘markt’ altijd kwaad, of omgekeerd. Veeleer zal de discussie zich moeten

Marktwerking is niet zozeer het probleem; het probleem is veeleer het ontstaan van een technocratische grootschaligheid, die de cocreativiteit van mensen knevelt

richten op ‘welke markt?’ en ‘welke publieke sector?’. Want, om een saillant voorbeeld te geven, het is onmiskenbaar: de opkomst van iets als Buurtzorg, kleinschalige zorg op maat, zonder veel overhead en bureaucratie, is een teken van marktwerking. En als men, bijvoorbeeld in de verpleeghuiszorg, echt inzet op menswaardige of zelfs menslie-

vende zorg, loopt men juist in de publieke sector tegen een oerwoud van regels aan, die het verlangen naar een vrije markt wel heel sterk maken.

Waarin veel meer het probleem zit, zowel in de publieke als in de markt-

sector, is het ontstaan van een technocratische grootschaligheid, die de cocreativiteit van mensen knevelt en soms zelfs verstikt onder een deken van indicators, meetbaarheid en schijnbare maakbaarheid.

De uitdaging is daarom – kort aangeduid, het zou veel meer uitwerking vergen – om voorbij de tegenstelling óf marktwerking óf publieke sector te komen. In beide sectoren gaat het veeleer om een beweging van grootschalige systemen die de interrelationele, coöperatieve cocreatie van mensen knevelen, naar nieuwe lucht en ruimte voor wat mensen, zowel individueel als gezamenlijk, tot mensen maakt.

Noten

- 1 Ik dank Jelle van Baardewijk voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Arnold Gehlen, *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Berlijn: Junker und Dünnhaupt, 1940.
- 3 Karl Marx en Friedrich Engels, *Die deutsche Ideologie*. Berlijn: Dietz, 1960, p. 30.
- 4 Vgl. Amartya Sen, 'Rational fools', *Philosophy and Public Affairs* 6 (1977), nr. 4, pp. 317-344.
- 5 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, boek 1, hoofdstuk 2.
- 6 Smith 1776, boek 1, hoofdstuk 2.
- 7 Smith 1776, boek v, hoofdstuk 1, deel 111, artikel 11.
- 8 André Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin*. Genève: Georg, 1961, pp. 235, 335 e.v., 410 e.v. (Engelse vertaling: *Calvin's economic and social thought*. Genève: WARC/WCC, 2005).
- 9 Zie bijvoorbeeld: Nicholas Phillipson, *Adam Smith. An enlightened life*. New Haven/Londen: Yale University Press, 2010.
- 10 Onder andere in Zygmunt Bauman, *Work, consumerism and the new poor*. Londen: Open University Press, 2005, pp. 92 e.v.
- 11 Michael Sandel, *What money can't buy*. New York: Farrar, Strauss and Giroux, 2012 (Nederlandse vertaling: *Niet alles is te koop*. Utrecht: Ten Have, 2012).
- 12 Jon Van Til, *Growing civil society*. Bloomington: Indiana University Press, 2000, p. xv.